

ترجمهٔ احوال زندگی و آثار خواجه حسن قاری

دکترشاه نواز شاه

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه کشمیر

+919419974885

Email Id: shahnawazshah@uok.edu.in

چکیده:

سرزمین کشمیر درزیبایی صوری و همچنین درزیبایی معنوی جایگاه عالی دارد. این سرزمین را محل اقامت صوفیان می گویند. علما و صوفیان کشمیر در گوشه و کنار این کشور مسجدها، مدرسه ها و خانقاه ها بنا ساختند و این مراکز سه گانه در توسعه و پیشرفت علم و تصوف و زبان نقش بسیار مهمی را بازی میکردند و علما، صوفیان و ریشیان برای اصلاح و تربیت خلق ابزاری مانند گفتار و کردار و قلم را به کاربردند. علمای کشمیری به عربی و فارسی و به زبان کشمیری کتابهای بسیار پرارزش تألیف کردند. صوفیه هم در خانقاه سازمانی داشتند. این سرزمین از لحاظ تصوف و از لحاظ راه سلوک خیلی ثروتمند بوده است. صوفیان این دیار مردمان را به اخلاص فراوان تربیت کرده اند و خیرخواهان و پیشگام صلح و نظم هم بودند. خواجه حسن قاری یکی از بزرگترین صوفیان و عارفان کشمیر به شمار می رود. ایشان در میان پیروان حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره مقام والایی داشتند. حضرت مخدوم سرشار از عشق الهی بود. مردم کشمیر ارادت زیادی به حضرت مخدوم دارند و خلفای ایشان خوارق و عادات و کشف و کرامات ایشان را در تصانیف خود نوشته اند. در این مقاله سعی مابراین است که احوال و آثار حضرت خواجه حسن قاری را ثبت کنیم و در این راستا از آثار معاصرین وی استفاده خواهیم کرد.

کلید واژه ها: کشمیر، حضرت خواجه حسن قاری، حضرت مخدوم شیخ
حمزه، تصوف

مقدمه

اسم ایشان خواجه حسن بود و قاری بنسبت قاری قرآن آمده است. ایشان یک
عارف و صاحب حال صوفی بود. درباره اسم ایشان تقریباً همه معاصرین
ایشان متفق اند چنانچه درباره اسم ایشان خواجه اسحق قاری که برادر
ایشان بود در تصنیف خود "چلچله العارفين" اینطور می نویسد:
"....که فقیر الحقیق با برادر عینی خود خدمت خواجه حسن قاری و غیره
از کمترین کمترین مریدان خاکساران و کهنترین کهنترین حلقه بگوشان و بندگان و
خادمان....." ۱ه

حضرت بابا محمد علی رینه در تصنیف خود "تذکره العارفين" اسم ایشان
اینطور آورده است:

".....برادر دینی خواجه محمد حسن قاری رحمة الله علیه و علی اخوانه
و اصحابه اجمعین که از مریدان خاص و از خلفاء با اختصاص غوث الثقلین
مخدوم الاعظم حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره هست." ۲ه
حضرت بابا حیدر تیله مولی در تصنیف خود "هدایة المخلصین" اسم ایشان
اینطور نوشته است:

".....روشن باد که خواجه حسن قاری رحمة الله علیه در خواندن حضرت
قرآن مجید صاحب رموز و صاحب محل بود." ۳ه

خواجه اسحق قاری در ناحیه بلدیمر که در شهر سرینگر واقع است چشم به
دنیا گشود. چنانچه در تصنیف خود "راحت الطالبین" اینطور اشاره می کند:
"....که در محله بلدیمر که مسکن مولد فقیر است، جوانی بود که شراب
خورده....." ۴ه

جای دیگر هم اینطور می نویسد:

".....فقیر الحقیق کاتب الخلفاء حسن قاری بلدیمری....." ۵ه

حاجی غلام محی الدین مسکین درباره اسم ایشان در تصنیف خود "تاریخ کبیر" اینطور اشاره می کند:

"خواجه حسن قاری در محله بلدیمری بود." ۶

خواجه حسن قاری از ایام طفولیت زیرک و هوشمند بود و از سن طفولیت برای کسب علم و دانش شوق فراوان داشت و در سن طفولیت قرآن مجید را حفظ کرد و رموز قرأت آموخت تقریباً هفت قرأت را یاد گرفت، به همین سبب از لقب "قاری" معروف شد. پس از تحصیل به شغل مغازه داری مشغول شد و جامه ها می فروخت و تدریس را هم ادامه داد. حلقه دانشجویان ایشان بسیار گسترده بود و در علوم عربی دستگاہ کامل داشته چنانچه در "تذکره العارفین" حضرت بابا علی رینه می نویسد:

".....مخدوم خواجه حسن قاری رحمة الله علیه بر هفت قرأت آشنا بود در علوم عربی و نظم دستگاہ داشته عالم و ناظم و علامی و فهامی بود و درس مصحف مجید و کتب اول میفرمود." ۷

حضرت بابا حیدر تیلہ مولی در تصنیف خود "هدایت المخلصین" اینطور اشاره می کند:

".....خواجه حسن قاری رحمة الله علیه در خواندن حضرت قرآن مجید صاحب رموز و صاحب محل بود." ۸

خواجه حسن قاری در تحصیل هفت قرأت تلمذ مخدوم حاجی احمد نمود و از ایشان کسب فیض یافت. چنانچه خواجه اسحق قاری در تصنیف خود "چلچله العارفین" نوشته است:

".....بعد از چند گاه حاجیان و قاریان از عربی ولایت در کشمیر رسیدند از ایشان نیز تحقیق قرأت نموده آنچه فقیر یاد داشته از مطابقت و موافقت بقرات آنها کرده بعد از آن مخدوم حاجی احمد در هفت قرأت ممتاز بود مشخص نموده و جمعی دیگر نیز غرضکه بعد از تحقیق قواعد قرأت برادر عرفی خواجه حسن قاری مردوتن درین علم کامل گشته اند." ۹

حضرت خواجه حسن قاری خلیفه حضرت سلطان العارفين مخدوم شیخ حمزه بود. شیخ حمزه مخدوم از کبار مشایخ کشمیر بود. شیخ حمزه بعد از تحصیلات ابتدائیه پیش بابا اسمعیل کبروی آمد و در مدرسه دارالشفای علوم مروجه را فراگرفت. حضرت مخدوم شیخ حمزه در علوم دینی سرآمد روزگار بوده و بنا بر گفته مؤرخان وقتی که عالی از تیراه در حضور حمزه مشرف گشت حضرت او را کتاب عربی که "نزهة المجالس" نام دارد برای مطالعه داد در تذکره ذکر اصحاب او هم آمده است. حضرت بابا داؤد خاکی در تصوف خلیفه سلطان العارفين شیخ حمزه مخدوم بود او از حیث صوفی گری مؤلف و شاعر معروفی است. در ثنائی مرشد خویش قصیده‌های بنام "ورد المریدین" ساخته و در "قصیده لامیه" فضایل نورالدین ولی را بیان کرده است. بعداً "ورد المریدین" را در نثر فارسی شرح داده که نام آن "دستور السالکین" میباشد. او "مجمع الفوائد" را نیز تألیف کرده است. دیگر از مریدان حمزه خواجه میرم بزاز بوده که مؤلف "تذکره المرشد" است. او این تذکره را در سال ۹۹۷ هجری تألیف کرد. خواجه اسحق قاری مرید حضرت مخدوم شیخ حمزه "چلچله العارفين" نوشته و در آن احوال حمزه مرقوم گردیده است. اسحق قاری کتابی دیگر هم دارد که بنام "حسینه" است. غلام احمد سوپوری در آغاز قرن چهاردهم میلادی در فضایل شیخ حمزه مثنوی ساخته است. مولوی محمد جعفر مرید حضرت مخدوم شیخ حمزه "رموز الطالبین" را تألیف کرده است. چنانچه حضرت خواجه اسحق قاری در تصنیف خود "چلچله العارفين" نوشته است که

"... واضح تواند بود که فقیر و برادر عینی خواجه حسن قاری در خدمت حضرت مرشدی سلطان العارفين مخدوم شیخ حمزه مدظله به ارادت و به اعتقاد قلبی مرید گشتیم و تا از ظاهر و باطن آنحضرت تسلی ولایت نیافتیم مرید آن شدیم و بعد از حقوق ولایت آنحضرت که بعرضه ظهور پیوسته مرید خاکسار جناب خادمان آنحضرت شدیم چنانچه در ایام جوانی بوساطت حضرت والده مشفقہ خواجه حسن قاری مرید حضرت سلطان العارفين شده بود." ۱۰

شیخ حمزه مخدوم از کبار مشایخ کشمیر بود.

عبادت و زهد و تقوای آنجناب زبان زد خاص و عام بود و در ذکر عبادات و طاعات ربانی و ادعیه و مناجات یزدانی، اگر اوقات سحر و ساعات نیم شبی را قوت گویایی حاصل شود، به زبان فصیح و بیان واضح شهادت عبادت بدهد و به خشوع و خضوع کامل معترف گردد. بامداد به وظائف و اوراد، شب و روز به تلاوت کلام خدای متعال معمور داشته بود و همیشه با مردان راه خدا و سالکان سیروسلوک مانوس بود.

اصلاً پدر و مادرش (خواجه حسن قاری) از اردات مندان حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره بودند. مادرش او را نزد حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره برد و خواجه حسن قاری با دل و جان مرید او شد. صحبت مرشد برای خواجه حسن قاری خیلی سود مند بود ایشان هم یک مرید فرمانبردار و سالک صادق بود و در راه سلوک سعی بسیار و بیشمار نمود. خواجه حسن قاری مردی خردمند و روشن بین بود. چنانچه حضرت بابا محمد علی رینه در تصنیف خود "تذکره العارفین" اینطور اشاره می کند:

"... و در خدمت غوث العظم حضرت مخدوم شیخ حمزه رحمة الله علیه مرید گشته ببدرقه هدایت و عنایت حضرت مخدوم ولی خدا گردیده القصبه خدمت مخدوم خواجه حسن قاری علیه الرحمة ریاضات و عبادات بیشمار بعمل آورده و طاعات بسیار کرده ...." ۱۱هـ

حضرت خواجه حسن قاری زندگی خود را با تقوی و اخلاص فراوان سپری کرده است. ایشان مرد خوددار بود و نیازهای خانواده اش را با درآمد خود تامین می کرد و از ثروت دنیوی و فانی خیلی متنفر بود و می خواست که قوت خود را باید در پریش و عبادت خداوند متعال صرف می کند. خواجه حسن قاری در زندگی خود به معارف و تعلیمات قرآنی خدمات فراوانی کرد. بالاخره در موضع بردوشیو در ۹۹۹هـ وفات یافت و در همین جا مدفون شد. ۱۲هـ

چنانکه بالا متذکر شدیم که خواجه حسن قاری در قرأت قرآن و در تجوید قرآن دستگاہ کامل میداشت علاوه ازین در زبان عربی و فارسی هم دستگاہ کامل

میداشت. در باره معرفت و تصوّف چند تا کتابها نوشته است. حضرت بابا محمد علی رینه یکی از معاصر ایشان بود در تذکره خود "تذکره العارفين" درباره تصانیف و تألیفات ایشان اینطور می نویسد:

".....در بیان معرفت چند نسخه ترتیب وار مقامات مرشد خود نیز ذکر کرده. "۱۳هـ

جای دیگر درباره تصنیف دیگر اینطور اشاره می کند:

"...الغرض خواجه مسطور در باب اصحاب طلب بغایه الغایت متوجه بودند و ارباب سلوک را ملطف فرمودندی و یاوری و معاونت نمودندی اکثر جناب مخدوم ایشان را قاید السالک نام نهادندی و رساله قاید السالکین نام از ایشان است که برای سالکان راه لازم و واجب و مرشد ارشد او را توان گفت و کمی را که رساله مذبور در دست باشد و بر منوال آن سلوک کند. "۱۴هـ
وقتی کتاب "تذکره العارفين" از حضرت بابا محمد علی رینه را یادقت مطالعه می کنیم از این امر آگاه می شویم که حضرت خواجه حسن قاری نویسنده تنها یک کتاب نیست بلکه نویسنده چند کتابهایی است که امروز منقرض شده اند. متأسفانه به سبب تغییر روزگار، تنها یک کتاب از او به دست ما رسیده است که بر لحاظ کامل است و مشتمل بر بیست و دو صفحه است. اصلاً این کتاب یک رساله کوتاه است که نویسنده در سه فصل تقسیم کرده است.
فصل اول: فصل اول در مورد تعلیم و تربیت سالک مبتدی به دست پر طریقت است.

فصل دوم: مؤلف در فصل دوم به جایگاه و مرتبه حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره و دیگر صوفیان پرداخته است.

فصل سوم: نویسنده در فصل سوم به کمالات و فضایل باطنی حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره پرداخته است.

حضرت بابا حیدرتیله مولی فقط یک تصنیف (راحت الطالبین) از ایشان ذکر کرده است چنانچه درباره "راحت الطالبین" بابا حیدرنوشته است که این

کتاب درباره حالات و مکاشفات حضرت شیخ مخدوم حمزه است چنانچه اشاره میکند که:

"...که خواجه حسن قاری که صاحب تصنیف نسخه "راحت الطالبین" است و دران از تصوّف و اذکار و افکار و مراقبات و مشاغل و معاملات و مکالمات و معاویات و توجهات و تصرفات و تحمّلات و مکرمات و احضار صور المکرر من الانبیاء و المشایخ و الاولیاء و تصوّر صورت محبوب العالم و خیالات صادق و رموز وحدت و عرفان و طریق قلندر شرعی و اشغال قلندری و اقوال قلندری و اکمال قلندری و اسباب قلندری و اسفار قلندری و ادوار قلندری و ابدال اصراف قلندری و اشیاء قلندری و طریق فکر او که دران محظوظ باشد و طریق مشایخی که در ظاهر شریعت گرفته و در باطن حقیقت یافته که کدام شغل دران است و طریق مجادله که با نفس درکار است و طریق مسافر که با تن درکار و طریق سیر که با وجود درکار و طریق سلوک که با همه درکار است و طریق طالب در طلب حق بردن و طریق بوصول و وصول مجاز و بحقیقت و طریق کمال و طریق نماز عارف و طریق مشاهده و طریق معاینه و طریق مکاشفه و طریق استغراق با الصفات و طریق استغراق با الذّات الله و طریق محمدی و مرآة محمدی و غیر ذالک که از هر کدام خبری مذکور کرده و مقامات حضرت محبوب العالم نیز مندرج ساخته است و شمار خلفاء و طریق دوگانه شفاعت نوزده نام از جمله یکصد و نود و نه نام محبوب العالم مرقوم نمود و در آخر این کتاب چنانچه یکصد و نود و نه نام مفصلاً مکتوب است." ۱۵هـ

راحت الطالبین بر سه فصل مشتمل است.

۱- فی تعلیم المبتدی بطریق الشیخی فی الابداء

۲- فی عظمة ولاية وكرامة رتبة به شیخنا بلطف الله تعالی

۳- فی الكشوف والظهور الاحوال الباطن بحكمة الله تعالی

مصنّف این کتاب را اینطور آغاز می کند:

".....الحمد لله الذي هو المطلوب الطالبين (الغنيين) والمنه....." ۱۶هـ

وآخرین عبارت این کتاب اینطور نوشته شده است:

و این نسخه راحت الطالبین من الهجرة سنة اثنا وثمانین و تسعه مائة یافت
والله اعلم بالصواب. ۱۷هـ

نتیجه گیری

خواجه حسن قاری در هفت قرأت صاحب نظر بود. ایشان هم یک عالم دین و از افراد مهم سلسله سلطانیه بود. وی در ابعاد کشمیر همراه با حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره در ارتباط با گسترش اسلام سفرهای زیادی کرد. مدتی در رشد و ارشاد در منطقه شیوا مشغول بود و خلفای زیادی را تربیت کرد. این نشانه سخاوت و مهمان نوازی او بود که هیچکس از سفره اش گرسنه نرفت. اطلاعاتی که در این مقاله ذکر کرده ایم، تقریباً تمام آن اطلاعات از نوشته های معاصرین او گرفته شده است. معاصرین حضرت خواجه حسن قاری نیز درباره احوال و آثار و کشف و کرامات حضرت مخدوم شیخ حمزه قدس سره و مریدان ایشان تذکره ها نوشته اند و تقریباً بر یکی از اینها ذکر خواجه حسن قاری نیز کرده اند.

پانویشتها و کتابشناسی

- ۱- خواجه اسحاق قاری، جلجله العارفين، فولیو-۱، شماره نسخه-۱۸۰۰، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر
- ۲- حضرت بابا محمد علی رینه، تذکره العارفين، فولیو-۳۲۷، شماره نسخه-۵۹۲، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر
- ۳- میر شیخ حیدر تیلہ مولی، هداية المخلصین، فولیو-۱۱۲، شماره نسخه-۴۹۷، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر
- ۴- خواجه حسن قاری، راحة الطالبین، فولیو-۱۵۲، شماره نسخه-۵۰۱، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر
- ۵- ایضاً، فولیو-۶۲
- ۶- حاجی غلام محی الدین مسکین، تاریخ کبیر، فولیو-۱۵۱، شماره نسخه-۲۰۴۸، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر
- ۷- حضرت بابا محمد علی رینه، تذکره العارفين، فولیو-۳۲۷، شماره نسخه-۵۹۲، مخطوطه مملوکه کتب خانه تحقیق و اشاعت دانشگاه کشمیر

- ٨- مير شيخ حيدر تيله مولى، هداية المخلصين، فوليو-١١٢، شماره نسخه-٤٩٧، مخطوطه
مملوكه كتب خانه تحقيق و اشاعت دانشگاه كشمير
- ٩- خواجه اسحاق قارئ، چلچله العارفين، فوليو-٣، شماره نسخه-١٨٠٠، مخطوطه
مملوكه كتب خانه تحقيق و اشاعت دانشگاه كشمير
- ١٠- ايضاً، فوليو-٣
- ١١- حضرت بابا محمد على رينه، تذكرة العارفين، فوليو-٣٢٧، شماره نسخه-٥٩٢،
مخطوطه مملوكه كتب خانه تحقيق و اشاعت دانشگاه كشمير
- ١٢- حضرت شيخ بابا داؤد مشكواتي، اسرار الابرار، اردو ترجمه از حضرت مولانا محمد
طاهر بخاري و ترسيلى، ناشر: ابو طارق غلام نبى مير شاه آبادى، تاريخ اشاعت: ٢٧ ماه رجب
المرجب ١٤٣٩ هـ - ص: ٤١٤
- ١٣- ايضاً، فوليو-٣٢٧
- ١٤- ايضاً، فوليو-٣٢٨
- ١٥- مير شيخ حيدر تيله مولى، هداية المخلصين، فوليو-١١٢، شماره نسخه-٤٩٧، مخطوطه
مملوكه كتب خانه تحقيق و اشاعت دانشگاه كشمير
- ١٦- خواجه حسن قارى، راحة الطالبين، فوليو-١٤٠، شماره نسخه-٥٠١، مخطوطه
مملوكه كتب خانه تحقيق و اشاعت دانشگاه كشمير
- ١٧- ايضاً، فوليو-١٦٢